

(Kişisel kopya,
Dağıtılmamasını rica ederim)

Mantığın Bir "Organon" Olarak Serüveni

Şafak Ural¹

Mantığın Aristoteles (MÖ 384-322) tarafından kurulduğu kabul edilir. Aristoteles mantık çalışmalarının yer aldığı kitaplar **Organon** adıyla anılır; yani bugün mantık olarak bildiğimiz çalışmalar bir alet olarak nitelenmiştir.

"Mantık" kelimesi, Türkçede ve Batı dillerindekiyle anlamdaştır; logic/mantık, logos/nutuk kavramlarından türemiştir. Her ne kadar "logos" kavramı tarih boyunca çok farklı anlamlara sahip olsa da, burada "nutuk" kavramı gibi, söz ve düşünce anlamı taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle logic/mantık ile kastedilen, düşüncenin -yapay bir- dil aracılığıyla ifadesi, denetlenmesi ve incelenmesidir.

Aristoteles bu anlamda gerçekten mantığın kurucu ismi olarak kabul edilebilir. Çünkü Aristoteles kıyas'ı (syllogism), yani mantığın temel bir özelliği olan çıkarım işlemini sembolik bir dil ile ifade etmiş ve bu sürecin kurallarını ortaya koymuştur.

Bu anlamda mantık/logic; yapay, içeriksiz veya kısaca sembolik bir dil aracılığıyla akılyürütmenin (reasoning), bir çıkarım (inference) işlemi olarak ifade edilmesi ve denetlenmesini sağlayan kurallar olarak tanımlanmış olmaktadır. Mantık kuralları, akılyürütme işleminin kuralları olmakta, sembolik dil de bu durumda doğru akıl yürütme işleminin ifade edilmesine ve kurallar aracılığıyla denetlenmesine olanak vermektedir.

"Mantık tarihi" denilince genellikle bu sembolik dilin gelişim tarihi akla gelmektedir.

Ne var ki bu dili, onun uygulama özelliklerini bir kenara bırakarak düşünmek, "mantık"ı eksik, hatta yanlış bir şekilde yorumlamak demektir. Çünkü 'mantık', yapay bir dildir; ve bu dil öncelikle 'düşünce'nin bir 'alet'i (organonu) olup, aynı zamanda onu biçimlenme özelliği de taşır. Bu aleti kullanarak hem çıkarımları denetleriz hem de bir dünya görüşü inşa ederiz: mantık, bir organon olarak, bu dünya görüşünün felsefi temellerinin kurucusu ve taşıyıcısı olarak düşünülebilir. Mantık tarihi, yapay/sembolik dilin gelişim tarihi olarak görüldükçe, mantığın sahip olduğu fakat gözden kaçırılmış bazı özellikleri de tam olarak anlayamayacaktır.

Günlük yaşamda "mantık" bir kabuller kümesi olarak düşünülür. "Benim mantığıma uymuyor", "toplum mantığına aykırı" şeklindeki ifadeler bunun tipik örnekleridir. Ne var ki "mantık" kavramı yaklaşık 2.500 yıllık geçmişiyle bir bilimin adıdır. Mantığın bir bilim olması ise, kurallarının kişiye ve topluma bağlı olmaması ve tıpkı matematik gibi genel geçerli kurallarının olması demektir.

¹İstinye Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Böl. İstanbul/Türkiye

Öte yandan "benim mantığıma uymuyor" şeklindeki bir ifade, kişinin kendine has bir mantık anlayışı olduğunu ve onunla da kendi dünya görüşünü biçimlediğini söylemektedir. Fakat burada sözü edilen "mantık" kavramının bir bilim olarak mantık ile ilgisi yoktur.

Formel bir dil ve bilimsel sistem olarak mantık, kişisel yaşamda veya bir dünya görüşünü biçimlemede kullanılabilir; bu süreç, mantığın bir organon olarak kullanılmasıyla gerçekleşebilir. Diğer bir ifadeyle akılyürütme eylemi ve dolayısıyla çıkarım işlemi, bir tür dünya görüşü oluşturmada bir araç olarak kullanılabilir. Mantık, sadece **logos** yönüyle anlaşılırsa, onun kültür ve düşünce tarihi içindeki yeri; ama daha da önemlisi bu tarihin kendisi tam olarak anlaşılabilir. Bunun için mantığın **organon** yönü üzerinde ayrıca durmak gereklidir.

"Aristoteles mantığı" denilince, özellikle kıyası temele alıp ortak bir noktada buluşmak mümkündür. Fakat "Aristotelesçi düşünce biçimi" denilince, onun kıyası da içine alan felsefe anlayışını da dikkate almak gerekir; çıkış noktasında ise O'nun nesne anlayışını buluruz. Aşağıda, mantığın bir organon olarak bu nesne anlayışına nasıl zemin hazırladığını açıklamaya çalışacağım. Bu ilişkiye yakından bakmak, Aristotelesçi mantığın özelliklerinin ve etkilerinin daha doğru olarak değerlendirilmesine olanak verebilir.

Dedüktif bir çıkarım türü olan kıyasın sürekli eleştirilen tarafı, yeni bir bilgi vermemesidir; fakat ilginçtir, tarih boyunca tüm mantıkçılar en ince ayrıntısına kadar bu çıkarım türünü incelemişlerdir. Bu incelemelerde, Aristotelesçi mantık ile bu mantığın öngördüğü dünya görüşü ve dolayısıyla bu dünya görüşü ile ilişki içinde olan felsefe arasındaki bağ üzerinde durulduğu söylenemez. Halbuki bu ilişki önce Antikçağ felsefesinde daha sonra Ortaçağ teolojisinde tüm paradigmayı fazlasıyla belirlemiştir.

Antikçağ felsefesi ile Ortaçağ teolojisi arasında hem bir süreklilik hem de derin bir ayrılık vardır. Ayrılığın temel sebebi Antikçağ'ın politeist, Ortaçağ'ın ise vahiy üzerine kurulu monoteist bir din anlayışına sahip olmasıdır. Sürekliliğin sebebi ise, Aristoteles'in kıyas öğretisi ile eşleşen düşünce biçimidir; diğer bir ifadeyle, pek dikkati çekmemiş olan, Aristoteles'in mantığı bir organon olarak kullanmasının arka planını oluşturan düşünce biçimidir.

Aristoteles'in **mantık çalışmaları** ve **felsefi sistemini** de kapsayan **Aristotelesçi düşünce biçimi**, Ortaçağ'da Hıristiyan ve İslam dünyasında teolojik sorunlara verilen cevapların temelini oluşturmuştur. Çünkü Aristotelesçi düşünce biçimi, Aristoteles mantığının (elbette özellikle kıyasın) bir araç olarak kullanılmasını öngörmektedir. Kıyas öğretisi beraberinde O'nun felsefe sisteminin de kabul edilmesini gerektirmektedir; her ikisi birlikte O'nun düşünce biçimine açılan kapı durumundadır. Bu süreç, mantığın sadece formel işlemler olarak kullanılması dışında ve ötesinde bir

öneme sahiptir. Çünkü kıyas, bir ispat yöntemi olmasının dışında hem bir felsefi sistemin hem de düşünce biçiminin taşıyıcısıdır. Dolayısıyla mantık, formel özelliklerine göre biçimlenen bir alana hapsedilemez. Çünkü Aristotelesin mantık çalışmaları, O'nun felsefi görüşlerinin ve düşünce biçiminin doğal bir uzantısı konumundadır. Bu sebeple Aristoteles mantığını -Aristotelesçi düşünce biçimini ve bir organon olma özelliğini ayrıca dikkate almadan- yorumlamak, Ortaçağ'da Hıristiyan ve İslam dünyasında, hatta günümüzde özellikle de teolojik ve felsefi birçok sorunun dayandığı zeminin fark edilememesi anlamına gelecektir. Eğer Aristoteles mantığı sadece bir logos olarak görülürse, kıyasın öngördüğü ontolojik ve epistemolojik kabuller dikkate alınamayacak, bu da zamanla ortaya çıkan felsefe-teoloji ilişkisinin tam olarak anlaşılmasını anlamına gelecektir. Kısaca "Aristoteles'in mantık anlayışını -ve dolayısıyla logos ve organon ilişkisini- onun fizik nesnelere ilgili görüşlerinden hareketle ele almak gereklidir.

"Fizik nesne", Antikçağ'dan itibaren felsefenin gündeminde yer almış saf bir felsefe problemi. Bu ontoloji probleminin arkasında, Antikçağ'dan Newton'a kadar uzanan bir dönemde, Platon ve Aristoteles'i görmek mümkündür. Newton, kısaca ifade etmek gerekirse, "madde" kavramı yerine "kütle" kavramını koymak suretiyle sözkonusu soruna yepyeni bir boyut kazandırmıştır. Bu dönüşüm, konumuzla ilgisi açısından bakarsak, zamanla yeni bir 'organon' tanımına ihtiyaç göstermiştir.

Antikçağ felsefesinde "fizik nesne" sorunu önce varlık ve oluş kavramları aracılığıyla ele alınmıştır. Platon'la birlikte yeni bir evre başlamıştır. Çünkü Platon, fizik dünyanın kavranılmasında, bu dünyanın dışında ve ondan yapıca farklı bir dünyanın varlığını kabul etmeyi bir koşul olarak ileri sürmüştür. İdealar dünyası, fizik nesnelere duyular aracılığıyla kavrayabilmenin ontolojik ve epistemolojik ön-koşulu durumundadır. Platon, fizik nesnelere duyularla özdeş olarak kabul edilemeyeceğinin farkındadır. Bu açıdan bakıldığında, Whitehead'in dediği gibi, tüm batı felsefe tarihi Platon'a düşülen bir dipnot gibi düşünülebilir. Çünkü artık fizik nesnelere varlık özelliklerinin algıyla özdeş olamayacağı anlaşılmıştır. Dolayısıyla da sonra gelen filozoflar, fizik nesne ile algılarımız arasındaki boşluğu doldurmak için, Platon'un bu idealar dünyası yerine örneğin fenomenleri, maddeyi veya benzeri bir kavram kullanmışlardır. Fizik nesnelere "varlık özelliği"ni algı verilerinin dışında aramayı ve başka bir varlık aracılığıyla kavranılmasının gerekliliğini Platon'a borçluyuz;

Aristoteles soruna yeni bir boyut katmış, Platon'un çözümünü eleştirmek veya geliştirmek yerine yeni bir cevap vermiştir. Çünkü Aristoteles, Platon'un kendi başına varolan idealar alemi yerine cins/tür ayrımı aracılığıyla soruna hem empirik bir içerik kazandırmış hem de Platon'un idealarını tekrar fizik dünyaya döndürmüştür. Bu yönelim, sorunu, dilin yapı ve işleyişine bağlı olarak ele alınabilir hale getirmiştir. Diğer bir ifadeyle Aristoteles, fizik nesnelere duyularla ilgili sorunlarını dil aracılığıyla ele alınmasına olanak veren (felsefi) bir sistem kurmuştur; açıktır ki fizik dünyaya ait nesnelere ilişkin bilginin taşıyıcısı dildir. Bu açıdan bakıldığında Aristoteles, Newton'a gelinceye kadar geçerliliğini koruyacak olan (felsefe ve teoloji) içerikli paradigmanın değişmez bir referans noktası olmuştur. Mantığın bu yapı içindeki yeri tesadüf değildir; çünkü mantık, bu sistemin kuruluşuna olanak veren bir 'organon'dur.

Fizik dünyanın algılanabilir ontolojik özelliklerinin başında şüphesiz değişme ve hareket gelmektedir. Bu özelliklerin kendisini ve onların duyumlarla olan ilişkisinin içerdiği sorunları Aristoteles, ayrıntıya girmeden söylemek gerekirse, kategoriler aracılığıyla ele almıştır. Algıların taşıdığı bilgiye karşılık gelen 9 kategori bilindiği gibi aslında birer yüklemdir; yani 'var-olan' herhangi bir fiziksel nesnenin sahip olabileceği algılanabilir özelliklerin dilsel karşılıklarını kategorize ederler. Bu 9 kategorinin tamamı, tek tek fizik nesnenin varlık özelliklerinin, yani sahip olabileceği görsel özelliklerin toplamını ifade eder. Sonuçta fizik nesnelerin varlık özellikleri dil aracılığıyla ele alınabilir hale gelmiş olur. Çünkü tek tek nesnelere terimler aracılığıyla sözedebiliriz; dokuz kategori, bu tek tek nesnelerin varlık özelliklerinin ifade araçlarıdır. Bu dokuz kategori, "varlık"ın görsel özelliklerinin sınırlarıdır. Bu sayede "varlık"ın kendisi dilsel bir anlatımın konusu haline gelebilir. Çünkü "varlık" (veya "var-olan") dediğimiz şey bir kavramdır; dolayısıyla da tek tek fizik nesnelerin algılanabilir tüm özelliklerini taşımak durumundadır. Diğer bir ifadeyle kavramların anlamları, tek tek fizik nesnelerin sahip olabilecekleri tüm algılanabilir (fiziksel) özellikleri taşımak durumundadır. Bu durumda tek tek nesnelerin sahip olabileceği mümkün bütün özellikler "varlık" kavramının içeriğini biçimler. İşte bu içerik, sözkonusu dokuz kategori aracılığıyla ifade edilebilir, dile getirilebilir. Sonuçta "varlık nedir?" sorusunun cevabını verebilmek için dilin bir araç olarak kullanılması gerekecektir; ve aynı zamanda sorun, dil ile ilişkilendirilmiş olmaktadır. Bundan sonraki adımda mantık da bu söyleme katılacaktır.

Aristoteles için "terim" (horos), bir önerme sözkonusu olduğunda, özne veya yüklem konumundadır. Özne konumunda olan bir terim ise, ya (Sinan, Zeynep gibi) tekil (individual/singular) ya (bazı insanlar gibi) tikel (particular) ya da (bütün insanlar gibi) tümel (universal/katholou) olabilir. Terimler arasında kurulan ilişkiler önermeleri oluşturur; diğer bir ifadeyle önermelerin özelliği, terimler arasında kurulan ilişkiyi bir yargı halinde dile getirmesidir. Mantık, önermeler (ve dolayısıyla yargılar) arasında kurulan ilişkileri ifade etmek ve denetlemek işlemdir. Dedüktif mantık sözkonusu olduğunda bu süreç, (belirli özelliğe sahip) öncüllerden sonuç çıkarma işlemi olarak bilinir. Aristoteles açısından bakıldığında bu işlem kıyas (syllogism/sullogismos) şeklinde gerçekleşen (bir dedüktif) çıkarımdır.

Bu kıyasın arka planında, Aristoteles felsefesi içinde tanımlanan (yukarıda ana hatlarıyla ifade edilen) nesne anlayışıyla karşılaşılır.

Bir önermede özne ve yüklem arasında gözlem aracılığıyla kurulacak bir ilişkinin ilk adımında, Aristoteles'in yukarıda işaret edilen kategoriler öğretisi bulunmaktadır. Özellikle Topiklerde ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı gibi kategoriler, önermelerin doğruluk değerlerini belirleyen bir tür ön koşul durumundadırlar. Aristoteles için bir önermede yüklem özne üzerinde (doğru olarak) tasdik edilmesi, ancak öznenin sahip olabileceği 9+1 kategori çerçevesinde olabilir/olmalıdır.

Bu kategorilerden dokuz tanesi, yüklem özne üzerine tasdik edilmesinin, gözlemsel sorulara verilen cevapların sınırını belirler. Nitekim "nerede", "kim", kaç metre veya kilo", "ne zaman", "kimin", "nasıl" gibi cevabı gözleme dayanan sorular, O'nun dokuz kategorisinden birisine aittir; dolayısıyla da bu dokuz kategori, bir nesne hakkında (yukarıda da vurgulandığı gibi) empirik içerikli bilginin sınırlarını ve koşullarını belirlemek özelliği taşır. Elimde tuttuğum kalem ile ilgili gözlemsel bilgi, ancak dokuz kategori çerçevesinde olabilir. Yani dokuz kategori, bir fizik nesne hakkında empirik olarak ortaya konulabilecek tüm bilgileri sınıflar ve sınırlar.

Bir önermenin doğruluğu gözlemi aşabilir. Nitekim, herhangi bir gözleme başvurmasam da örneğin "kalem şarkı söylüyor" demem; çünkü onuncu kategori, yani o nesnenin cevheri ousia/substantia(substance/hupokeimenon veya hypokeimenon) onun böyle bir özelliğe sahip olmasına ve dolayısıyla böyle bir yargıda bulunulmasına izin vermeyecektir. İşte Aristoteles'in bu anlayışı, felsefenin, bilimsel çalışmaların ve özellikle de teolojinin çerçevesini belirlemiş, hedef koymuş ve tutarlı felsefi bir yapının oluşturulmasına olanak vermiştir. Bu sistematik çerçeve, "**niçin**" sorusuna cevap verecek şekilde çizilmiştir; *kanunumuz açısından bakarsak, kıyas, hem bu "niçin" sorusunun gözlemsel cevabını vermek hem de bu cevaplarla tutarlı bir sistem oluşturma aracıdır.* Böylesine mükemmel olarak kurgulanmış bir sistemin asırlar boyu yaşaması, hem bilimsel ve felsefi çalışmaların hem de tüm ortaçağın teolojik sorularını cevaplandırabilmesi hiç de şaşırtıcı gelmemelidir.

"Niçin" ve "nasıl" soruları, herhangi bir konuda teorik bir sorgulama yapma yöntemini ve koşullarını belirler. Daha da önemlisi, bu koşulların, ontolojik ve epistemolojik dayanaklarını öngörür. Dolayısıyla bu iki soru, verilecek cevaplara, ontolojik ve epistemolojik sınırlamalar getirme özelliğine sahiptir².

Kısaca ifade etmek gerekirse kıyas, "niçin" sorusuna cevap verme aracıdır ve aradaki ilişkinin dayanağı Aristoteles'in (yukarıda kısaca işaret edilen) nesne anlayışıdır.

Bilindiği gibi Aristoteles, organist özellikte ve ereksellik (telos) içeren bir evren tasarımına sahiptir. Bu düşünce O'nun nesne anlayışının temelinde yer almaktadır. Buna göre her tek tek fizik nesne, içinde bir erek barındırır; ereksellik, tek tek nesnelerin içine gömülüdür ve başlangıçta Demiorgos, şekilsiz maddeye (hyle) form kazandırmış, böylece içine bir erek koymuştur. Fizik nesneler, sahip oldukları tekil cevher aracılığıyla bir erek'e yönelirler. Bu açıdan bakıldığında Aristoteles'in terim'e bakışı, fiziksel nesnelerin ontolojik özellikleri hakkındaki görüşleriyle içiçe olmak durumundadır. Fakat konumuz açısından bakıldığında önemli olan nokta, bu içiçeliğin kıyas ile tam bir uyum içinde olmasıdır.

Aristoteles'in tekil cevher görüşü, tek tek nesnelerin ereksellik özelliğini tutarlı bir şekilde açıklamasının yapılabilmesine olanak vermektedir. Bir incir çekirdeğinin içinde incir ağacı olma ereğini taşımasını, Aristoteles'in **ereksel nesne anlayışı** aracılığıyla açıklamak mümkündür. Böylece "niçin incir çekirdeğinden örneğin kestane değil de incir meydana gelir?" sorusu da cevapsız kalmaz: "çünkü her tekil nesnenin sahip olduğu tekil cevher, içinde bir erek taşır" şeklinde son derece makul bir açıklama ile karşılaşırız. Fakat ereksellik sadece tek tek neselerde değil, önermelerle ifade edilen olgularda da mevcut olması gerekir. Bu noktada Aristoteles'in o muhteşem sistemi yine kendini gösterir: "Porfiryors ağacı" adı altında bilinen sınıflama, tümel cevherin varlığına ve dolayısıyla olguların erekselliğine tutarlı bir şekilde açıklanabilmesine olanak verir. "Bir incir ağacı niçin şarkı söylemez?"³ veya "incir ağacı niçin canlıdır?" şeklindeki sorular, "çünkü her tekil nesnenin içinde yer aldığı tümel cevher bir incir ağacının canlı olmasını sağlar ama şarkı söylemesine olanak vermez" şeklinde son derece tutarlı ve sistematik bütünlüğü olan bir cevap bizi karşılayacaktır.

² Ural, Ş., (2013)

³ Böyle bir soruya günümüz dil felsefesi içinde verilen cevapların hiçbirisinin, kanımca Aristotelesçi sistem içinde verilen cevaplar kadar doyurucu olduğu söylenemez

Ereksellik, tek tek nesnelere ve bir süreç içindeki (olgulardaki) mevcudiyeti dışında, evrenin tamamında da geçerlidir. Kıyas, evrendeki erekliliğin göstergesidir; diğer bir ifadeyle, evrenin ereksellik özelliği, O'nun kıyas öğretisi içinde gizlenmiş durumdadır.

Aristoteles'in organist ve teleolojik evren anlayışı, **bir 'organon' olarak kıyası kullanmak** durumundadır; çünkü kıyas, fizik nesnelere hakkında tutarlı ve gözlemlerle uyumlu bilgi vermektedir. Öncüller, sonuç önermesine sorulacak "niçin" sorusunun cevabıdır.

"Niçin" sorusu, 'telos'dan sözetmeyi gerektirmekte, bir ereğin varlığını talep etmektedir; kıyas, bir organon olarak bu ihtiyacı karşılamaktadır. Çünkü bilinen geçerli kıyas formları, soru ve cevap arasında hem gözlemsel hem mantıkça tutarlı hem de ereksellik öngören bir ilişki kurma olanağı vermektedir. "Niçin" sorusu, teleolojik ve organist içerikli ontolojik ve epistemolojik kabuller öngörmektedir. Bu kabuller hem tek tek nesnelere sübstanlarını (tekil cevherlerini) hem bir önermenin yaslandığı tümel cevheri hem de bir kıyasın öncüllerini kapsamaktadır.

Erekselliği tek tek nesnelere ve olgular düzeyinde sorgulamak mümkündür: nitekim, örneğin "taş niçin düşer?", "niçin incir çekirdeğinden incir ağacı meydana gelir?" gibi "niçin" ile başlayan tekil olgu ve nesnelere ilişkin gözlem içerikli tüm sorular, ereksellik öngörürler. Daha yerinde bir ifadeyle "niçin" sorusu, -ontolojik ve epistemolojik olarak- ereksel bir kabul öngörmektedir⁴. Fakat ereksellik tek tek olgular dışında da, dolayısıyla gözlemi aşan tümel/evrensel düzeyde de geçerli bir özelliktir. Bu noktada erekselliğin gözlemsel bir karşılığı artık sözkonusu değildir. Terimlerin (horos) ve önermelerin Aristoteles felsefesindeki yorumu, tek tek nesnelere ve olguların içlerinde bir erek barındırmalarının hem ontolojik hem de epistemolojik açıklamasına olanak vermektedir. Terimlerin ve önermelerin Aristoteles felsefesi içindeki açılımı, erekselliğin gözlemsel bir içeriğe sahip olmasına da zemin hazırlamaktadır. Nesnelere ve olguların, terim ve önerme olarak karşılıkları, erekselliğin gözlemsel ve dilsel boyutunu oluşturmaktadır. Çünkü terimler tek tek nesnelere işaret etmekte, bir önermenin özne ve yüklemi arasındaki ilişki de gözlem yapmayı gerekli kılmaktadır. Ne var ki erekselliğin evrensel boyutu, ancak sezgisel bir çıkarımın konusu olabilir veya düşüncede bir tasarım olarak bulunabilir.

Kıyas, ilginçtir, Aristoteles felsefesinde erekselliğin evrensel boyutunun bir karşılığı durumundadır; ve dolayısıyla kıyas, mantığın bir organon olarak üstlendiği görevi temsil eder. Diğer bir ifadeyle kıyas, erekselliğin artık görsel yönünün değil, tasarımsal yönünün ifadesidir. Kıyasın öncülleri, sonuç önermesine yöneltilecek "niçin" sorusuna cevap verirler; ve aynı zamanda evrende ereksel bir yapı öngörürler. Bu yapı, kıyasın özelliği gereği, sonuç önermesi ile öncüllere arasında hem gözlemsel hem de mantıksal özelliklerle sebep-sonuç ilişkisi öngörür; ve bu öngörü, ereksel bir özelliktir. yas, evrenin ereksel yapısını yansıtır, onun varlığının tasarımsal karşılığıdır⁵.

Kıyas, bir çıkarım formudur; ama aynı zamanda, sonuç önermesine yöneltilecek "niçin" sorusuna, öncüller sayesinde gözlemsel olarak doğrulanabilen ve mantıksal olarak tutarlı

⁴ Ural, Ş., (2013)

⁵ Bu nokta geleneksel solipsist bakışın aşıldığı yer olarak da yorumlanabilir. Çünkü kıyas, hem dilsel hem de mantıksal özelliği ile bir tasavvurun aktarılmasına olanak vermektedir. Bu açıklamayı, solipsist tezlerle verilebilecek bir cevap olarak da yorumlayabiliriz. Bkz. Ural, Ş. (2019)

cevap verirler. Bu özelliği dolayısıyla da mantığın bir organon olarak kullanılmasına ve erekselliğin evrensellik boyutunu ortaya konulmasına olanak sağlar.

Aristoteles'in felsefe ve mantık anlayışı, niçin sorusu dışında bir soru sorulmasını elbette yasaklamamaktadır; fakat "niçin" sorusu, Aristotelesin felsefe anlayışının (Antikçağ'ın mitolojik arka planıyla ilgi içinde) kurgusunu, sistematiğini ve problemlerini belirlemiştir. Şüphesiz her türlü empirik/gözlemsel soru ve cevapların daima "niçin" sorusuyla ilişkili olması da gerekli değildir; ve bu gibi sorulara bir çıkarım aracılığıyla değil de bir yargı dile getiren önermeler aracılığıyla cevap vermek de yeterli olabilir.

Fakat burada bizi ilgilendiren nokta, Aristoteles'in terimlere, önermelere ve kıyasa bakışının ereksel bir kabul içermesi, felsefesinin de bu eksen üzerinde hiç bir şeyi eksik bırakmayan ve unsurları birbiriyle tutarlı bir bütünlük oluşturacak şekilde inşa edilmiş olmasıdır.

Aristoteles felsefesinde ereksellik, tek tek nesnelere ve olguların yanısıra, evrenin işleyişine de ait bir özelliktir. Evrenin ereksel yapısı, terimlerin ve önermelerin içerdiği ereksellikten farklıdır; çünkü doğrudan bir gözlem konusu değildir. Evrendeki erekselliğin arkasında, mitolojik söylemler bulunmaktadır. "Niçin" sorusuna cevap arayan mitolojik söylemlerin ereksellik içeren cevap öngörmesi, Antikçağ'dan geçerek Ortaçağ'da da varlığını sürdürmüştür. Newton'a kadar süren bu söylemin öngördüğü ereksellik, açıktır ki Ortaçağ'ın teolojik bakış açısına son derece uygundur. Kıyas, bu ereksel yapının sezgisel olarak kavranılmasını, daha da önemlisi varlığını, tasdikini mümkün kılmaktadır. Kıyasın sadece bir ispat yöntemi olarak görülmesi, ereksellik ile olan ama ilk bakışta fark edilemeyen ilişkisi, bu mantığın eksik olarak değerlendirilmesine sebep olmuş görünmektedir.

Kıyasın sözel uygulaması, mantığın organon amaçlı günlük kullanımına olanak vermektedir. Felsefeyi ilk nedenlerin bilimi olarak gören Aristoteles için kıyas, bir ispat aracı olmanın ötesinde, bu hedefe ulaşmada ontolojik içerikli bir işleve de sahiptir. "Sokrates niçin ölümlüdür?" sorusunun cevabı, "çünkü bütün insanlar ölümlüdür ve Sokrates de bir insandır" şeklindeki önermelerin, bir kıyasın öncülleri olarak kabul edilmesiyle verilebilir. Elbette "niçin bütün insanlar ölümlüdür?" şeklindeki sorunun cevabı, Aristotelesci düşünce sisteminde örneğin "ay-altı alemde oluş ve bozuluş vardır ve insan da bu alemde yaşamaktadır, o halde insan da ölümlü olacaktır" şeklinde olabilir. Fakat "Sokrates niçin insandır?" şeklinde bir soru sorulursa, böyle bir soru da Sokrates'in (tekil ve tümel) cevheri ve diğer dokuz kategori dikkate alınarak cevaplandırılabilir. Ne var ki verilecek cevaplar sonuçta kıyas formunda bir çıkarıma ihtiyaç göstermektedir. Kıyas, Aristotelesci felsefe anlayışı içinde, fizik dünyanın organist ve teleolojik bir örgü şeklinde mantıkça tutarlı bir tasvirine bizi götürmektedir. Kıyas sayesinde, hem "niçin" sorusunun öngördüğü (ontolojik ve epistemolojik içerikli) bir yapı oluşturmak hem de gözlemsel olgular arasında mantıkça tutarlı ilişkiler kurmak olanağı elde edilmiş olmaktadır. Dikkat edilirse bu durum, olgular arasında öngörülen ilişkilerin zorunlu olmasını kıyasın bir özelliği olarak düşünülmesiyle açıklığa kavuşmaktadır.

Aristoteles'in kategorilerini ve mantık anlayışını dil ile (özellikle de Yunanca ile) ilişkilendirmek oldukça yaygındır; ne var ki bu bakış kolaycı bir çözümlü de beraberinde getirmekte ve asıl dikkate alınması gereken noktanın da üstünü örtmektedir. Çünkü kıyas biçimindeki bir çıkarımı "niçin" sorusuna verilebilecek cevaplar için güvenilir bir yöntem olarak yorumlamak mümkündür; hatta kaçınılmazdır. Dolayısıyla kıyasın önemi, özellikleri ve işlevi herhangi bir dilin sınırları içinde kalarak anlaşılabilir. Diğer bir ifadeyle Aristoteles mantığını salt bir "logos" açısından görmek, onun "organon" yönünü işlevsiz hale getirecektir.

Antikçağ düşüncesinin arkasında bilindiği gibi mitoslar vardır; ve mitolojik geleneğe uygun olarak Antikçağ felsefesi de "niçin" sorusuna cevap aramıştır. "Niçin" sorusu, ister mitolojik, ister felsefi, ister bilimle ilgi içinde olsun, mutlaka teleolojik bir kabul öngörmektedir. Felsefi ve bilimsel cevaplar, fizik dünyayı betimleyen hep bu ontolojik kabul üzerine inşa edilmiştir. Aristoteles mantığı ve dolayısıyla kıyas öğretisi, verilecek cevapların birbirleriyle tutarlı olmasını sağlayan bir araç/organon olma özelliği taşımaktadır. Fizik dünyanın organist ve teleolojik yorumu, olgular arasında sebep-sonuç ilişkisi kurulmasından da sorumludur. Kıyas, böyle bir ilişkinin ifadesine ve denetlenmesine (hem mantıksal hem de gözlemsel açıdan) olanak veren güvenilir bir yöntem durumundadır.

Fizik dünyanın bilimsel/felsefi/ontolojik açıklamasında Aristotelesci yaklaşım, Newton'un fizik sistemine kadar hakimiyetini rakipsiz olarak sürdürmüştür. Kısaca ifade etmek gerekirse Newton'la birlikte soru değişmiş ve dolayısıyla fizik dünyada varlığı öngörülen yapı, yani ontolojik kabuller de değişmiştir. Nitekim Aristoteles'in fizik nesnelere dünyasına bakışını karakterize eden organist/teleolojik anlayış, Newton sistemiyle birlikte mekanist/rasyonalist bir anlayışa, (ontolojik ve epistemolojik) kabuller sistemine yerini bırakmıştır. Bu değişim, mantığın bir organon olarak kullanımında da kendini gösterecektir.

Tekrar vurgulamak gerekirse, Aristoteles sisteminde her tek tek nesnenin sahip olduğu cevher, içinde barındırdığı telos sayesinde, o nesnenin davranışı ve gelecekte alacağı biçim de dahil her türlü özelliklere potansiyel olarak sahiptir. Önergeler, terimler arasında kurulacak bağları dile getirme araçlarıdır. Bir önerme aracılığıyla dile getirilen yargı sorgulanırsa önce karşımıza cins ve tür ayrımı çıkar; daha sonra da kıyasın kullanılma süreci başlar. Kıyas, "niçin" sorusuyla talep edilen sorgulamanın gerekçelendirilmesine olanak verir. Kıyas aracılığıyla, olgular/nesnelere arasında sebep-sonuç ilişkisi kurulması mümkün olur. Kurulacak bir sebep-sonuç ilişkisi, kıyas sayesinde hem gözlemlerle uyumlu hem de mantıksal olarak tutarlı olma özelliği taşıyacaktır. Aristoteles'in felsefi bakışının en temel dayanaklarından birisi, ereksel evren tasavvurudur. Bu evren tasavvuru, yukarıda da işaret edildiği gibi, "niçin?" sorusunun içinde yatmaktadır. Kıyas, bu soruya verilecek cevabın formunu sağlar. "Niçin Sokrates ölümlüdür?" sorusu, "çünkü" ile başlayan öncüller gerektirir. Elbette her öncül ayrı bir sorgulama konusu olabilir. Bu sorgulama, Aristoteles'in deyişiyle, ilk nedenlere kadar gider. Diğer bir ifadeyle kıyas, Aristoteles'in "felsefe ilk nedenlerin bilinmesidir" şeklindeki görüşüyle tam bir uyum içindedir.

Ne var ki Newton sisteminin cevaplarını, örneğin "gezegenler **nasıl** hareket eder?" veya "taş **nasıl** düşer?" şeklindeki sorulara verilen cevapları, kıyas şeklinde bir çıkarım ile ifade edemeyiz. Ancak "taş niçin düşer?" şeklinde bir soruya, örneğin "ay altı alemde bütün taşların doğal hareketi yere doğrudur, taş da doğal bir cisimdir" şeklindeki öncüller aracılığıyla cevap verilebilir. Aristoteles'in kıyas öğretisi içinde kalınsaydı, "nasıl" sorusuna yönelmiş yeni (Newtoncu) bir bakış açısına ulaşmak mümkün olmazdı.

Özellikle kıyas olarak bilinen çıkarımın formel olarak ifade edilebilir ve denetlenebilir olması, yani doğru ve yanlış akılyürütmelerin tespitine olanak vermesi, düşüncenin işleyiş biçiminin kıyasla ilişkilendirilmesine, hatta kıyasın doğru düşünceyle özdeşleştirilmesine sebep olmuştur. Sonuçta da "Aristoteles mantığı" denilince, dedüktif, formel ve denetlenebilir bir çıkarım işlemi akla gelmiştir. Fakat kıyasın bu özelliği, yukarıdaki kullanılan deyimle, onun bir organon olarak kullanımının dikkate

alınmaması, günümüze kadar uzanan tarih sürecin tam anlaşılmasına ve birçok noktanın da karanlıkta kalmasına sebep olmuştur.

Aristoteles mantığı tarihi süreç içinde Ortaçağ'da İslam ve Hıristiyan mantıkçıları tarafından işlenmiş, Yeniçağ'dan geçerek XIX.asıra kadar (sembolik de olsa bir başlangıç noktası vermek gerekirse G. Frege'ye kadar) varlığını sürdürmüştür. Şüphesiz Aristoteles mantığının artık yok olduğu veya kullanılamaz durumda olduğu ileri sürülemez; fakat üzerinde özellikle durulması gereken nokta **Aristotelesci mantık anlayışının** günümüzdeki konumu olmalıdır. Aristotelesin mantık çalışmaları halen eski yerini ve önemini korumasa da Aristotelesçi mantık anlayışı, günlük yaşam, canlı'yı ilgilendiren alanlarda ve teolojide bir organon olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Aristoteles mantığı, özellikle Hıristiyan ve İslam ortaçağında büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu durum, O'nun kıyası bir çıkarım işlemi olarak tutarlı bir şekilde kurmuş olmasıyla, ama özellikle mantık anlayışıyla, elbette yakın ilgi içindedir. Kıyas, doğru düşüncenin güvenilir ve denetlenebilir bir örneği olma özelliğine ve ayrıcalığına sahiptir. Kıyasın öncüllerinin denetlenebilir olması, sonuç önermesinin ispatlanmak istenilen bir yargı ifade etmesi ve sonucun bu öncüllerden (Aristoteles'in anlayışına göre) zorunlu olarak elde edilmesi, özellikle teolojide onun son derece uygun bir organon olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Çünkü "niçin" sorusunun konusu sonuç önermesidir; ve dolayısıyla kıyas, gözlem ve deneyle doğrulanabilir öncüller ile sonuç önermesi arasında mantıkça geçerli bir sebep-sonuç ilişkisi kurulmasına olanak vermektedir. Sonuçta "mantık" kavramıyla Aristoteles'in çalışmaları özdeşleştirilmiştir; fakat sanırım daha da önemlisi, teolojinin, kıyasa ve dolayısıyla teleolojik evren anlayışına bağımlı hale gelmiş olmasıdır.

Günümüzde ahlak, teoloji, insan, devlet ve toplum ile ilgili sorunlar Aristotelesçi mantık anlayışının (bir organon olarak) uygulandığı alanlar olarak kesintisiz bir şekilde devam etmektedir. Halbuki, nasıl ki Newton sistemi kıyas şeklindeki bir çıkarım aracılığıyla anlaşılmasa, ahlak, teoloji, toplum gibi sorunların da sadece Aristotelesçi mantık anlayışıyla sağlıklı bir şekilde irdelenmesi sözkonusu değildir.

Basit bir örnekle "insan nedir?" gibi bir soru, "insan niçin vardır?" ve "insan nasıl varolmuştur?" şeklinde düşünülebilir. "Niçin" sorusu dikkat edilirse teolojik içerikli cevapların verilmesine son derece uygundur; ve bu cevapların Aristotelesçi mantık anlayışı çerçevesinde kıyas kalıplarını kullanarak verilmesinde hiçbir sakınca yoktur. Ne var ki ikinci soru bizi biyoloji, fizyoloji hatta kozmoloji gibi bilimlerin verilerini dikkate almaya yönelmektedir. Elbette "insan nedir?" gibi bir soru karşısında "niçin" ve "nasıl"ın birlikte düşünülmesi gerekir. Burada önemli olan nokta, "nasıl" sorusunun cevabını Aristotelesçi mantık anlayışının ve dolayısıyla Aristotelesçi felsefenin dışında düşünmenin kaçınılmaz olmasıdır. "Niçin" sorusu bilimde de başlangıçta yol gösterici olabilir; fakat soruna bilimsel ve günümüz felsefesi açısından bakmak gerektiğinde "nasıl" sorusuna cevap aramak gerekecektir. Bu durum şüphesiz devlet, toplum, canlı gibi sosyal bilimlerin ve insan bilimlerinin konusunu oluşturan kavramların irdelenmesinde son derece önemli bir yer tutacaktır. Diğer bir ifadeyle mantığı, bir organon olarak, düşünce tarihinin biçimlenmesindeki yerini ve rolünü (bir organon olarak) ayrıca dikkate almak gerekmektedir.

Bir kıyasta sonucun öncüllerde örtük olarak bulunduğu, "bütün insanlar ölümlüdür ve Sokrates de insandır" dedikten sonra "Sokrates de ölümlüdür" denilmesinin de bize yeni bir bilgi kazandırmadığı ileri sürülmüştür. Özellikle Yeniçağ'da bilimsel çalışmaların hızlandığı bir

dönemde bu nokta mantıkçıların eleştirdiği ve değiştirmek istediği bir özelliğe işaret etmektedir. Başta F. Bacon gibi düşünürler yeni bir mantık arayışlarına girişmişlerdir. Daha sonra da devam eden bu eleştiri ve arayışlar, Aristoteles mantığını tahtından indirememiştir. Çünkü kıyası önemli kılan özellik, sonuca uygun öncülleri bize vermesidir; daha doğrusu "niçin?" diye sorulduğunda, cevap, sonuç önermesine uygun öncüller aranmasına olanak veren güvenilir bir yöntem, yani kıyasa ihtiyaç göstermektedir

Nitekim geçerli bir kıyas, öncüllerle sonuç arasında mantıkça geçerli ilişki kurabilme yöntemidir. Fakat eğer, sonuç konumunda olan yargıya (örneğin "Sokrates niçin ölümlüdür?" şeklindeki bir soruya mantıkça tutarlı ve felsefi olarak geçerli bir cevap vermek istersek), mantıkça tutarlı ve empirik olarak doğru öncüller gerekecektir. Fakat burada önemli olan nokta, öncüllerden sonuca güvenli gidiş değildir; gözden kaçan nokta, Aristoteles'in mantık anlayışının ve dolayısıyla kıyasın, bir organon olarak, fizik dünyanın organist/teleolojik yorumuna olanak veren, yataklık eden bir "düşünce aleti" olmasıdır

Aristoteles'in mantık anlayışı ile fizik nesne anlayışı arasındaki ilişkinin dikkat çekmiş olduğu söylenemez. Nitekim Kant, bilindiği gibi, "Aristoteles'in, mantık hakkında söylenebilecek herşeyi söylediği"ne inanmaktadır. Halbuki Kant, Newton'un fizik sisteminin sadece felsefi temelleri üzerinde değil, bu sistemin Aristoteles felsefesinden ayrıldığı yeri de açıkça ortaya koyabilmiş birisidir. Fakat Aristoteles'in mantık anlayışının bu yeni fizikle olan uyumsuzluğu üzerinde durmamıştır.

Aristoteles mantığı (logos) ile **Aristotelesçi mantık anlayışını** (organon) birbirinden ayırmamak, bugün bile etkisini sürdüren bazı yanlışlıkların sürmesine sebep olmaktadır. Bu yanlışlıklar, sadece Aristoteles mantığının uygulama alanlarını değil, doğrudan doğruya bu mantığın kendisini ilgilendirmektedir.

Bilindiği gibi Aristoteles "mantık" kavramını kullanmamıştır. Aristoteles'in mantık çalışmaları "organon" başlığı altında bilinir ve O'nun "Kategoriler, yorum üzerine, Prior Analitik, Posterior Analitik, Topikler ve Sofistlerin Çürütülmesi hakkında" adıyla bilinen eserlerinin toplamına işaret eder. Bu mantık çalışmalarının amacının (Sofistlerin düşündüğü şekliyle) felsefenin bir parçası olup olmadığı, felsefenin bir aleti (organon'u) olduğu konusunda tartışmalar beni burada ilgilendirmemektedir; çünkü Aristoteles'in mantık anlayışını felsefe anlayışı ile ilgisini ortaya koymadıkça, bir alet (organon) olarak özelliklerini tanımlamak sözkonusu değildir. Bunun için öncelikle O'nun "mantık anlayışı"nın üzerindeki örtüyü kaldırılmak gerekmektedir.

Aristoteles için (kıyas şeklindeki) dedüktif bir çıkarım, bir tür konuşma (speech/logos) olup, öncül (premise/protasis) olarak doğruluğu kabul edilen önermelerde bulunmayan (farklı özellikte) bir sonuca(conclusion/symperasma) hem de zorunlu olarak ulaşılmasına olanak veren bir işlemdir. Bu işlemler, bugün "mantık" adı verilen, ama Aristoteles'in "alet" (organon) başlığı altında toplanan çalışmalarını Stoa'lılar felsefenin bir parçası olarak görürken, Peripatetikler felsefenin bir aracı olarak kabul etmişlerdir. Fakat yukarıdaki açıklamalar ışığında bakarsak, asıl yapılması gereken, Aristoteles'in mantık anlayışını O'nun nesne tanımıyla ilişkilendirerek ele almak olmalıdır. Bu yapılmadığı takdirde, çeşitli felsefi, kültürel ve teolojik sorunların bir kısır döngü içine sokulması da kaçınılmaz olmaktadır. Bunun sebebi, kıyasın bir çıkarım işlemi olmanın ötesinde özellikler taşımasıdır.

Konumuz açısından ikinci önemli nokta, kıyasın, öncüllerle tutarlı bir sonuç elde etme işlemi olarak tanımlanmasıdır; evet! kıyasın mantık açısından özelliği, doğru öncüllerden, mantıkça doğru sonuca ulaşmaktır. Ne var ki kıyas, Aristoteles felsefesinin adeta temel kavramı

konumunda olan "niçin" sorusuna verilebilecek cevabın da koşulunu tanımlamaktadır. Dolayısıyla kıyasın, Aristoteles'in felsefesinin inşasında, bir organon görevi üstlenmiş olması görmemezlikten gelinemez. Kıyas, hiç dikkati çekmemiş de olsa, Aristotelesçi düşünce biçiminin sorunlara bakışının, yani teleolojik felsefe anlayışının bir aleti -organonu- konumundadır.

Aristotelesçi düşünce biçimini ayrıca dikkate almamak, Ortaçağ'da Hıristiyan ve İslam dünyasında, hatta günümüzde özellikle de teolojik ve felsefi birçok sorunun dayandığı zeminin fark edilememesi anlamına gelmektedir. Bunun sebebi, mantığın bir ispat aracı olarak görülmesi, dolayısıyla da kıyasın öngördüğü ontolojik ve epistemolojik kabullerin dikkate alınmamasıdır.

Aslında mantık çalışmalarını "niçin" ve "nasıl" soruları açısından yorumlamak mümkündür, hatta gereklidir.

"Niçin" sorusunun yerini "nasıl" sorusuna bırakması -bu soruların önkoşul olarak kabul ettiği (ontolojik) varsayımlar dolayısıyla- bilimden felsefeye, teolojiden günlük yaşama kadar uzanan alanlarda köklü değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur⁶.

Bu durumda "*Aristotelesçi mantık ile (örneğin) Newtoncu bilimsel bir çalışmayı ifade etmek mümkün müdür?*" sorusunun cevabı "*hayır, Aristotelesçi bir felsefe anlayışını temsil eden Aristotelesçi mantık, bu olanağı sağlamaktan uzaktır*" şeklinde olacaktır. Ne var ki bu durum, Newtoncu fiziği bütünüyle Aristotelesçi mantığın dışına atılmasını gerektirmemektedir. Aristoteles mantığı belirli koşullarda Newtoncu bilimle ve Aristoteles'in kıyas kalıpları, bazı felsefi yorumlarla aracılığıyla, Newtoncu sistemle ilişkilendirilebilir. Bu konuda J. S. Mill bize yardımcı olabilir.

Mill'e göre⁷ doğa yasalarından sözedebilmenin koşulu, doğada tekbiçimliliğin (uniformity) olmasıdır. Ard arda gelen olaylar arasında (bilimsel) bir ilişki kurulabilmesi için de yine doğada bir sebep-sonuç ilişkisinin kabulü gerekir. Dikkat edilirse her iki kabul de Newton sistemi içinde doğrudan tanımlanan kavramlar değildir. Fakat buna karşılık, Newton sisteminin konusunu oluşturan nesnelere ve dolayısıyla fizik dünyanın felsefi bir yorumu olarak, kabul edilebilir. Çünkü yasaların uygulandığı yerde olması gereken düzenlilik, Mill'in kullandığı kavramlarla tekbiçimlilik ve nedensellik olarak kendini gösterir. Bu kavramlar artık Newton sistemine "niçin" sorularıyla yaklaşmamıza olanak verebilirler; daha yerinde bir ifadeyle, böylece Newton sistemine kıyas tarzında çıkarımlar yapılması, "nedensellik" ve "tekbiçimlilik" kavramları sayesinde elde edilmiş olmaktadır. Bu durum, "niçin evrenin her yerinde gravitasyon yasası geçerlidir?" sorusunu sorma ve "çünkü evrende tekbiçimlilik vardır" şeklinde (kıyas tarzında bir çıkarıma zemin hazırlayan) cevap verebilme olanağı sağlamaktadır.

Dikkat edilirse böyle bir sorgulama, Newton fiziğini geleneksel felsefi terminoloji ile yorumlama alışkanlığına bizi götürebilir; böyle bir sorgulama ise, "günümüz bilimin özellikleri nelerdir?" gibi bir sorunun gözardı edilmesine ve bizi de geleneksel olarak tekrarlanan felsefi spekülasyonlardan oluşan zihinsel bir tembelliğe itmekten başka bir işe yaramayacaktır .

⁶ bkz Ural, Ş., (2005/1)

⁷ bkz J. S. Mill (1882) özellikle bakınız III. Bölüm

Bu zihinsel tembellik, özellikle ahlak, teoloji ve günlük yaşamı ilgilendiren konularda kendisini fazlasıyla gösterir. Çünkü "nasıl" sorusu, cevabın rasyonel bir kurgu içinde olmasını talep eder. Bu rasyonellik, nesnellik de beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla "niçin ahlaklı olmalıyız?" sorusu yerine "ne yapmalıyız ki ahlaklı bir davranış sergilemiş olalım?" veya kısaca "nasıl ahlaklı olabiliriz?" sorusuna cevap aramak gerekecektir. Böyle bir soru ise, mesela "bireysel ve toplumsal sorumluluklarımızı yerine getirerek" şeklinde somut ve nesnel cevaplar üzerinde düşünmeyi, sonuçta da özveride bulunmayı, kadercikten kaçmayı gerektirmektedir.

Aristoteles felsefesinin temel yapı taşlarından olan "ereksellik", Newton fiziği içinde bir değer taşımamaktadır. Çünkü Newton fiziği, "nasıl" sorusuna bağlı olarak mekanist ve determinist bir ontoloji öngörmektedir. Bu ontoloji, kıyasın kullanılmasını hiç bir şekilde gerektirmemektedir; bu ontoloji, aşağıda işaret edileceği gibi, bir organon olarak artık günümüz mantık çalışmalarına ihtiyaç göstermektedir.

Aristoteles mantığından sonra gelen, (Frege'nin bir sembol isim olarak temsil ettiği) mantık çalışmaları da bir organon olma görevi üstlenmişlerdir. Viyana Çevresi düşünürleri (atomcu empirizm, analitik felsefe, mantıkçı empirizm gibi adlarla da anılırlar) bu yeni mantığın getirdiği olanakları çok çabuk farketmişlerdir. B. Russell ve A. N. Whitehead'in matematiği mantığa indirgeme çabası, bu yeni mantığın da (sembolik mantık, matematiksel mantık, önermeler mantığı gibi adlarla anılan ve bugün artık "klasik mantık" olarak adlandırılan çalışmaların) bir organon olarak kullanılmasına güzel bir örnektir. Nitekim mantık burada çıkarım işlevinin denetlenmesi dışında bir görev üstlenmiştir; diğer bir ifadeyle denetleme ve öncüller ile sonuç arasında tutarlılık ilişkisinin sorgulanması amaçlanmamıştır. Yapılmak istenilen, matematiği mantığa indirgemektir; bunun için mantığın denetleme işlevi değil de bir araç/alet (organon) olarak kullanımı ile karşılaşılır.

Mantığın yeni formunun (eskiye göre daha ilginç bir şekilde) bir organon olarak kullanılması, Viyana Çevresi düşünürleri sayesinde gerçekleşmiştir.

Çevre düşünürleri, bilindiği gibi, metafiziğe çok keskin bir tutumla karşıdılar; hatta bu karşı olma, onların adeta varlık koşulunu oluşturmuştur. Nitekim "ne ki metafiziktir, o anlamsızdır" şeklinde sloganlaştırılmış görüşleri felsefi çalışmalarının hem bir çıkış noktası hem de varılmak istenilen hedefi ifade etmektedir.

Çevre düşünürlerinin tezlerine biraz yakından bakılınca, metafiziğe karşı olan tutumlarının nesnesinin aslında Aristotelesçi metafizik anlayışı olduğu görülür⁸. Onların deyişiyle "asırlardır üzerinde durulduğu halde çözülemeyen sorunları terk etmek" düşüncesinin öznesi, aslında Antikçağ felsefesi ve özellikle Aristoteles felsefesidir. Bu felsefe, yukarıda işaret edildiği gibi, telolojik ve organist bir evren anlayışı öngörmektedir. Halbuki Newton fiziği mekanist ve determinist bir evren tanımlamıştır. Bu değişen paradigmanın eski kabullere ve yöntemlere itibar etmesi elbette artık sözkonusu değildir. Bu süreç için tek araç, yeni kurulmuş olan mantık

⁸ Ural, Ş.,(2018)

olacaktır. Viyana çevresi düşünürlerinin yaptığı da mantığı bir organon olarak kullanmak değil midir?

Burada ilginç olan nokta, Newton ile birlikte değişen paradigma aslında kendi metafiziğini de beraberinde getirmesidir. Bu durum, Kant'ın yeni bir metafizik inşa etmek hedefinin tam da kendisidir. Çevre düşünürlerinin kendilerine özgü metafiziklerini, Kant'ın bu düşünürler üzerine bilinen etkisi dışında da ayrıca ele almak mümkündür. Çevre düşünürleri, yaptıkları dil analizleri sonucunda, bence dilin içine gizlenmiş metafiziği keşfetmişlerdir. "Susma"yı bir yöntem olarak almak suretiyle üstünü örttükleri eski metafiziğe "anlam" analizleriyle yeni bir elbise giydirmişlerdir.

Çevre düşünürlerinin felsefe anlayışını karakterize eden özelliklerin başında "doğrulama" kavramı gelir. Doğrulanabilirlik, metafiziği felsefeden atmanın ve bilim örneğine uygun bir felsefe yapabilmenin anahtarı olarak kullanılmak istenilmiştir; dil ve mantık, analitik tutumun (dolayısıyla da doğrulamanın) temel araçlarıdır. Diğer bir ifadeyle "kavram analizi" Çevre düşünürlerinin felsefe anlayışını en açık bir şekilde anlatan bir kavramdır; dil ve mantık da bu amaç çerçevesinde kullanılan yöntemdir. Anlam analizi, felsefeden metafiziği uzaklaştırmanın aracı olarak kullanılmak istenilmiştir. "Doğrulanabilir olmayan, anlamsız olandır ve bu da metafiziktir" şeklindeki yargının öznesi, ereksellik içeren Aristotelesçi fizik anlayışı ve dolayısıyla da spekülatif bir felsefedir. Halbuki "nasıl" sorusuna cevap arayan Newton fiziği, mekanist ve determinist bir evren tasavvuru öngörmektedir. Böyle bir evren tasavvuru, doğa yasalarıyla işleyen, dolayısıyla da doğrulanabilir yargılar üzerine inşa edilmek durumundadır. Söz konusu evren tasavvurunun geleneksel metafizik tartışmalara olanak vermesi, öyle görünüyor ki, hiç de kolay değildir. Elbette, örneğin "zaman" ve "mekan" gibi kavramlar bilimsel bir sistem içinde tanımlanmış bile olsalar, yine de metafizik bir koku taşımaktadırlar. Çevre düşünürlerinin görünen gündemi, bu izin üzerinden gitmelerini gerektirmemiştir. Bu düşünürlerin gündemini oluşturan, felsefe anlayışını biçimleyen "anlam analizi", dil ve mantık ekseninde üzerine kurdukları "doğrulama" kavramı ile eşleşmiştir.

"Doğrulama" kavramı, metafizik karşıtlığın güçlü bir silahıdır. Bu kavramın Viyana Çevresi'nin doğuşuyla ortaya çıktığı düşünülebilir. Fakat biraz yakından bakılınca bu kavramın geçmişinin, metafizik tarihinin ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu görülebilir. Çevre düşünürlerinin elinde yeniden doğmuş ve A. Tarski'nin katkısıyla da bu yeni konumunu pekiştirmiştir. İlginçtir, aynı zamanda mantığın bir organon olarak kullanılmasında da başrolü oynamıştır. Tarski'nin "semantik doğru" tanımı sayesinde mantık, analitik felsefenin çok güçlü bir aleti/organonu olmuştur.

"Doğru" kavramının bir kıyısında "gerçek", öteki kıyısında "hakikat" ama tam ortasında Platon'un ideaları ve Aristoteles'in cevher kavramını görmek, Ortaçağ'da kazandığı teolojik içeriğin menüyü zenginleştirmesine şahit olmak şaşırtıcı gelmemelidir⁹; çünkü mantık, sadece bir ispat aracı, doğru düşüncenin ve 'akıl

⁹ Ural, Ş., (2022)

yasaları'nın temsilcisi değildir; o aynı zamanda, farklı çağlarda ihtiyaca göre renk değiştiren bir organondur.

Çağları ifade etmek amacıyla ya (taş devri, tunç devri, yapay zeka çağı gibi) değişimi sağlayan alet isimleri ya da (Antikçağ, Ortaçağ, Modern Çağ gibi) o çağı karakterize eden kavramlar kullanılır. Günümüzde ise, toplumsal ve bireysel tavır alışını ifade eden "post modern doğru" kavramı kullanılıyor. Bu kavram, öyle görünüyor ki, mantık konusunda yeni ve bu çağa özgü bir anlayışla da eşleşmektedir. Bu bir bakıma, mantığın geleneksel özelliklerinin ötesine geçen, mantık-dışı bir evrim olarak da nitelenebilir. Çünkü "post modern doğru" ile birlikte mantık biliminin dayandığı düşünülen temel ilkeler bir kenara bırakılmış olmaktadır.

"Doğru" kavramının içeriği tarihsel süreç içinde sürekli değişmiş, zenginleşmiş ve zaman zaman da "hakikat" kavramıyla eşleşmiştir. Günümüzdeki "post modern doğru" kavramı, önceki yorumlarla kıyaslandığında, adeta mantık-dışı bir özellik taşımaktadır; çünkü herkes için ortak bir "doğru" artık gündemde değildir. İçeriği kişisel tercihlere ve toplumsal seçimlere göre değişen yorumların biçimlediği bir "doğru" kavramı karşımızda durmaktadır. "Doğru" kavramının içeriğindeki köklü değişim, bir zihniyetin ve dünya görüşünün ötesinde, "mantık" anlayışımızın kendisinin de yeniden tanımlanmasını talep etmektedir. Böyle bir talebin gerek birey gerek toplum açısından büyük bir önemi vardır; çünkü "mantık" ve dolayısıyla "doğru" kavramına bakışın değişmesi, ilkelerimizin, kabullerimizin, düşüncelerimizin, yargılarımızın doğruluğunun sorgulanmasını da beraberinde getirmektedir. Normal koşullarda, bir yargı/önermenin doğruluğunun tayini için, gözlem ve deney yeterlidir; fakat böyle bir işlem, arka planda, neyin "doğru" olarak kabul edildiğine de bağlıdır. Bilimsel bir sistemde neyin doğru olarak kabul edildiği belirlidir; fakat bireysel veya toplumsal içerikli ortak doğrulardan söz etmenin zorlaşmasının sonuçları yıkıcı olabilir. Çünkü "doğru" kavramının içeriğindeki değişim, sadece yargılara değil, düşünce ve karar verme süreçlerini de etkileyecektir; ve sonuçta çelişik yargı, tutum ve tercihlerin doğru kabul edilmesi sıradanlaşacaktır. Dün eleştirilen bir davranışın bugün onaylanması toplumu rahatsız etmeyecektir.

Aristoteles mantığının, "özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü halin imkansızlığı" olarak bilinen üç temel "yasa" üzerine kurulduğu kabul edilir. Bu yasalar aklın kuralları olarak yorumlanır(-dı): toplumu ve insanı anlamada, hukuk sisteminin inşasında dini metinlerin yorumunda, doğanın anlaşılmasından topluma bakışın kurgulanmasına kadar uzanan alanlarda hep -söz konusu ilkeler üzerine inşa edilmiş olan- mantık kullanılagelmiştir. Ne var ki bu yasalara artık yer vermeyen mantık sistemlerinin kurulması, "mantık" kavramının kendisine de post modern bir özellik kazandırmıştır.

Mantık; bir bilim olarak geçerli akıl yürütme kurallarını ortaya koyar. Bu kuralların genel geçerli oldukları ileri sürülebilir; fakat bu kurallar, arka planda, bizim düşünce tarzımızla da etkileşim içindedirler. Nitekim yukarıda da işaret edildiği gibi kıyas, ereksel ve organist bir dünya görüşünün bir organonu konumundadır; sembolik mantık ise mekanist ve determinist bir evren anlayışı için uygun bir organondur. Mantığın bu özelliğini Hint düşüncesinin kendine özgü çelişki anlayışının "yin ve yang"

ile olan ilişkisinde de görmek mümkündür. Mantık düşüncedeki değişimi mümkün kılan bir araçtır; ama bunun için önce kendisini bir organon olarak yenilemesi ve değiştirmesi gerekir. Bunun kolay olmadığını tarihi olaylar bize söylemektedir. Asırlar boyu Aristoteles mantığı değiştirilmek istenilmiş, ama ilginçtir bu değişim, Newton fiziğinin getirdiği yeni düşünce biçimi sonrası gerçekleşmiştir. Bu fiziğin getirdiği yeni düşünce biçimi, mantıkta da yeni bir düşünce biçimine zemin hazırlamıştır. Çünkü Aristoteles mantığının bir organon olarak kullanım koşulu artık ortadan kalkmıştır

Bilindiği gibi bir formel sistem ve bir bilim olarak mantık, tıpkı matematik gibi, nesnel bir yapıdadır; dolayısıyla da içinde niyetlere yer vermediği gibi fizik dünyaya ilişkin bir yargı da dikte etmez. Nitekim “kalem beyazdır” gibi bir önerme mantıkça ne doğru ne de yanlıştır; ancak empirik olarak değerlendirilebilir. Gelişen teknoloji, bilimsel, kültürel, tarihi veya teolojik koşullar, savaş, salgın hastalıklar, doğal afetler “doğru”nun içeriğini değiştirmiştir. Bu değişim doğal olarak, bireysel, toplumsal hatta bilimsel bakış açılarını da etkilemiştir. Değişim sadece tek tek olgulara bakışı değil, bir bütün halinde fizik dünyaya, insana, tarih ve topluma bakışımızı da içermektedir. Bu “bütün” ü ifade edebilecek bir araca, yani mantığın bir organon olarak kullanılmasına gerek vardır. Günümüzde hızla değişen -post modern- bakış çerçevesinde, tek bir “doğru” kavramından söz etmek, bir mantık sistemi içine hapsetmek veya doğru-gerçek eşleşmesi üzerinden dünyayı, insanları, toplumu anlamaya çalışmak artık yeterli olmamaktadır; farklı mantık sistemlerini ve dolayısıyla farklı “doğru” tanımlarını kullanmak gerekmektedir. Günümüzü karakterize etmede kullanılan “post modern mantık/bakış” için “doğru” artık mutlak ve değişmez değildir; esasen farklı mantık sistemleri, örneğin puslu mantık, çok-değerli mantık gibi sistemler, bir yargıyı iki değerli olmaktan çıkarmışlardır. Bu mantık sistemleri, bir yargıyı, “doğru ve yanlış” ikili değeri yerine “yüzde ile doğru” veya “belirsiz” olacak şekilde tanımlamaktadırlar.

Paraconsistent (tutarlıkıs) mantık da diğerleri gibi tutarlı bir sistemdir. Özelliği, çelişik yargıların birlikte düşünülmesine olanak vermesidir¹⁰. Bu özellik, geleneksel mantık sistemlerinin tamamen dışında kalmaktadır. Bu mantık sayesinde, sözgelimi günlük yaşamda karşımıza çıkan karşıt yargıları birlikte dikkate almak mümkündür; dolayısıyla bu tür yargılar aracılığıyla düşünebilmek ve çıkarım yapabilmek de mümkün hale gelmiştir¹¹. Geleneksel bir çok sorunu, örneğin tarih boyunca çokça tartışılmış “inanç mı akıl mı?” gibi bir sorunu, paraconsistent mantık veya post modern mantık açısından çok farklı şekilde ele almak mümkündür. Çünkü artık ne geleneksel mantık yasalarından ne de tek bir “akıl” kavramı veya “inanç” kavramından söz etmek mümkündür. “Solipsist mantığın¹² da bazı eski sorunlara cevap aramada bize yeni olanaklar sağlayacağına inanıyorum. Kısaca “ne işe yarar?” gibi tek boyutlu bir soru yerine, “nasıl yeniden tanımlayabilirim?”, “ne işe yaratabilirim?”, “nerede ve nasıl kullanabilirim?” gibi sorular sormanın ve bu sorulara da uygun mantık sistemleri kullanarak cevap aramanın artık çok daha “mantıklı” olduğu görülmektedir.

¹⁰ Bkz, Ural, Ş., (2022)

¹¹ Örneğin, Béziau, J.Y., Carnielli, W., Gabbay, D. (Eds). (2007).

¹² Ural, S. (2019)

Hayallerimiz elimizdeki mevcut araçlar ile sınırlıdır; cep telefonu olmadan, onun sağlayabileceği olanakları tahayyül edemeyiz. Mantık sadece bir kurallar bütünü, akıl yürütme işlemini denetleyen bir dil değildir; bir organon olarak bize yeni bakış açıları, yeni yorumlar yapabilme olanağı da sunar. Mantık, Frege ile başlayan gelişimi, bilgisayar ve yapay zeka alanındaki uygulamaları sayesinde adeta bir dokunulmazlık kazanmıştır; bu dokunulmazlık onun sınırlı bir açıdan görülmesine ve yorumlanmasına zemin hazırlamıştır. Halbuki mantık sadece bir kurallar sistemi değildir: o bireysel ve toplumsal kabullere, bilimin öngördüğü felsefi bakışa götürecektir, daha önemlisi yeni kabullere olanak verecek özellikte bir organondur.

Aristoteles mantığı asırlar boyu eleştirildi ve terk edilmek istenildi. İlginçtir Aristoteles'in mantık anlayışı bütün eleştirilere sonuna kadar direndi ve XIX. Asrın sonlarına kadar geçerliliğini korudu. Fakat günümüzde ulaşılan noktada mantık artık kendi kendini savunamaz hale gelmiştir: "mantık" kavramının içeriğindeki değişimi yorumlamak hiç de kolay görünmemektedir. Mantık ilkelerinin ortadan kalkması, Öklid-dışı geometrilere benzer şekilde, yeni mantıkların ortaya çıkması olarak yorumlanabilir. Fakat aralarında önemli bir fark vardır: Öklid ve Öklid-dışı geometriler farklı mekan tasarımları tanımlamaktadırlar. Mantık ilkeleri ise kullanılan doğru kavramı aracılığıyla düşünceyi biçimleme özelliğine sahiptirler.

Ne var ki düşüncelerin de bu ilkeleri yoğun bir şekilde biçimlendiği bir çağda yaşıyoruz. Mantık bir organon olarak, günlük yaşamı biçimleyen formları belki de hiç bu kadar sarsmamıştır. Aklını kullanma cesaretini gösteren, hatta bunu alışkanlık haline getiren insan bir sonraki adımda sanki aklını oyuncak gibi kullanmaya başlamıştır. Dolayısıyla mekan tasarımlarının farklı olması ile farklı düşünce yasalarının olması arasında önemli farklar vardır. Bu paradoksa çözüm getirmek için, mantığı bir organon olarak ve dil ile ilgi içinde düşünmek yerinde olabilir. Mantıkta günümüzde ortaya çıkan değişimler, belki mantığı oyuncak haline getirmiş ama bilim olarak ortadan kalmasına gibi bir sonuca sebep olmamıştır; yapay zeka, teknoloji, robot inşası gibi alanlarda kullanılan mantık, eski hükümlerini sürdürmektedir. Bu uyumsuzluk, mantığın bir organon olarak yeni bir yüze sahip olduğunu kabul etmekle anlaşılabilir hale getirilebilir. Diğer bir deyişle mantık, geleneksel rasyonel kurgusuyla teknoloji gibi alanların, yeni kazandığı post-modern özellikleriyle de an üzerine kurulu günlük yaşamının inşasına bir araç olma özelliğini sürdürmektedir.

Değişim ve gelişimin "mantık" kavramının içeriğini boşalttığı da bir gerçektir. Dolayısıyla değişmez bir doğruyu ve hakikati arayan veya en azından güvenilir bir araca ihtiyaç duyan birisinin mantığın bir organon olarak kullanması artık hiç de kolay değildir.

Gelinen bu noktada "biz neye mantık demeliyiz?" sorusu inançlarımız, günlük yaşamımız, dünya görüşümüz, bilimsel verileri yorumlayışımız açısından hepimizi yakından ilgilendirmektedir; dolayısıyla mantık, savrulduğu bu noktada, kafdağındaki hükümlerini bırakıp halkın arasına karışmak zorunda kalmıştır.

Bugüne özgü felsefi bir etkinlik, sanki anlam arama ve sorgulama, özellikle de günlük yaşamda kullanılan adalet, özgürlük, doğruluk gibi kavramların anlamlarını tanımlamaya yönelik bir çaba halini almıştır. Kavramlar bireysel olduğu kadar toplumsal yaşama da yön verirler; kavramların anlamlarını tanımlayıp içeriklerini belirlemek, bugün felsefe adını verdiğimiz etkinliği oluşturmuş durumdadır. Tarihsel süreç içinde felsefe, Ortaçağın teolojik kaygılarıyla birleşerek anlamı mutlaklaştırmıştı. Böylece adalet, özgürlük, doğruluk gibi kavramların içerikleri, hakikat kavramıyla eşleşerek, bizim onu kavrayışımızdan bağımsız bir konuma ulaşmıştı. Yeniçağ ve giderek Aydınlanma, bu hakikati akıl yoluyla keşfetmeye yönelmiştir. I. ve II. Dünya savaşları insanları anlamsızlık ile tanıştırmış, yaşamın bir boyutunun anlamsızlık olduğunu göstermiştir. Viyana Çevresi düşünürleri anlamın dil ile olan ilgisini keşfetmişlerdir; bu süreç, aynı zamanda anlam-hakikat eşleşmesinin de bir bakıma sonu olmuştur. Çünkü örneğin "adalet", ilahi bir hakikat ile eşleştirilmek yerine, mevcut kültürel sürecin bir parçası olarak, yani kullanan ve kullanılan döneme/topluma bağlı olarak ortaya çıkan içerik olarak yorumlanmıştır. Günümüzde ise anlam, anlamsızlığın bir parçası durumundadır; çünkü, özellikle mantığın yukarıda işaret edilen konumu, sanki belirsizliğe ve giderek anlamsızlığa varlık kazandırmaktadır

Mantık salt bir formel sistem olarak görüldüğünde, buyurgan bir üst-yapı kavramı olarak kabul etmek gerekecektir: yani doğruyu yanlıştan ayırma, düşüncelerimizi ve kararlarımızı yargılama, onlara yön verme görevini üstlenmiş bir tür otorite konumunda olacaktır. Çağlara göre sadece üstlenmiş olduğu görevler farklılaşmaktadır; fakat misyonu, aynı kalmaktadır.

Biz kavramlarla düşünürüz; daha yerinde bir ifadeyle, kavramlar arasında bağ kurmak, yani önerme olarak bir yargıda bulunmak, aslında kavramalara içerik kazandırmaktır. Bu süreç, yani bağ kurma ve dolayısıyla içerik kazandırma işlemi, çağın gereklerine bağlı olarak değişmektedir. Örneğin Orta çağda teoloji, bağ kurma işlemini yönlendirmiş ve kavramlara belirli içerikler yüklemiştir. Kavramlar arasında ilişki kurmak elbette sadece çağlara göre değil, toplumlara, coğrafi bölgelere göre de değişebilir; Nitekim "günah" kavramı farklı kültürlerle göre farklı içeriklere sahiptir. Kavramlar arasındaki ilişkinin oluşturulmasında sabit kalan etken, mantıktır. Çünkü mantık, soyut düşüncenin bizzat kendisidir; dolayısıyla sürecin içeriğini değil, işleyiş kurallarını belirlemek durumundadır. Mantık, bir soyut düşünebilme sanatı olarak, kavramlar arasında bağ kurabilmenin temel koşulunu sağlar. Soyut düşünebilmek, kavramlar arasında ilişki kurabilmenin, yani hangi kavramın içeriğinin hangi kavramla ilişkilendirilirse hangi soruna nasıl bir çözüm getirilebileceğini öngörebilme sanatıdır; bu anlamda bir organondur. Dolayısıyla önce sorunu tespit etmeye sonra çözüm üretmeye yönelik bir organondur. Ne var ki, yukarıda da işaret edildiği gibi, mantığın kendisi de değişmektedir; bu değişim, mantığın düşünceye yön vermede bir organon olarak dikkate alınmamasına rağmen gerçekleşmektedir. Değişimin fark edilmemesi, kaçınılmaz olarak dramatik sonuçları da beraberinde getirmektedir. Yeni sorunlar karşısında eski yöntemlerde ısrar etmek, katı bir doğmatizme davetiye çıkarmak demektir. Mantığın bir organon olarak işe yarayabilmesi, onu sanırım öncelikle sadece bir ispat yöntemi olarak görmemeyi gerektirmektedir.

Not: yazımı okuyup değerli eleştirileriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Ayhan Çitil'e teşekkürlerimi sunuyorum. Elbette her türlü hata tarafıma aittir.

Referanslar:

Béziau, J.Y., Carnielli, W., Gabbay, D. (Eds). (2007). Handbook of Paraconsistency. Studies in Logic vol 9, College Pub.

Mill, J. S., (1882) A System of Logic. Ratiocinative and Inductive. Harper and Brothers.

Ural, Ş.,(2005/1)Newtoncu Bilim Anlayışı, Kilikya Felsefe Dergisi, Sayı: 1.

Ural, Ş., (2013), "Ontology as Depends on Questions", GSTF Digital Library: 1'st Annual International Conference on Philosophy: Yesterday, Today & Tomorrow, 2013.

Ural, Ş., (2018) "Pozitivist Metafizik", Mehmet Akgün'e Armağan, Yay. Hazırlayanlar F. Karahan, F. Gül, M. Köktürk, Aktif Düşünce Yay.

Ural, Ş., (2019) Solipsism. Physical Things and Personal Perceptual Space, Vernon Press

Ural, Ş., (2022), "Parakonsistent (Tutarlılıkımsı) Mantık ve Felsefe", Mantık Çalıştayı XX/ Kapadokya, Kapadokya Üniv. (bildiriler kitap olarak basıma hazırlanıyor.)